

Злата М. Вуксановић Мацура

Zlata M. Vuksanović Macura

ПИШТОЉ-МАЛА: НАЈЗАОСТАЛИЈЕ НЕХИГИЈЕНСКО НАСЕЉЕ МЕЂУРАТНОГ БЕОГРАДА

АПСТРАКТ: Пиштољ-мала је била једно од неколико познатих нехигијенских и нелегално подигнутих насеља у Београду између два светска рата. Насељена највећом сиротињом, која је живела у неусловним становима или импровизованим склоништима, остала је изван фокуса у већини радова у којима је обрађивана урбана историја међуратног Београда. Знало се да се налазила негде у Дорћолском крају, иза старе Електричне централе, али је прецизно место овог насеља остало енигма. Циљ аутора овог рада је да, користећи архивску грађу, геодетске и авионске снимке, планове града, фотографије и текстове из тог периода, одреди локацију Пиштољ-мале и прикаже њену урбану структуру, куће и станове. Такође, намера је да се расветле околности под којима је насеље настало и порушено, и то у контексту односа различитих актера према њему – Општине града Београда и њених служби, рентијера који су ту поседовали знатан број кућа, као и становника према сопственом стамбеном проблему. Закључак до кога смо дошли јесте да Пиштољ-мала није била континуирано и компактно насеље, већ су је чиниле три групације са различитом урбаном структуром.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Пиштољ-мала, становање сиромашних, нелегално насеље, рушење, Општина града Београда*

PIŠTOLJ-MALA: BELGRADE'S MOST UNDERDEVELOPED UNSANITARY NEIGHBOURHOOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT: Pištolj-Mala was one of several unsanitary and illegally constructed neighbourhoods in Belgrade between the two world wars. As an area mostly populated by extremely poor people who lived in unwholesome dwellings or improvised shelters, it remained beyond the focus of the most papers dealing with Belgrade's urban history between the two world wars. It has been known that Pištolj-Mala was located somewhere in Dorćol, behind the old Electric Power Station, but its precise location remains unknown. The author of the paper seeks to determine the location of Pištolj-Mala based on archival materials, land survey maps and aerial photographs, as well as to describe its urban structure, homes and dwellings. Furthermore, the author also intends to throw light on the circumstances surrounding the formation and destruction of the neighbourhood in a context determined by the attitudes of various stakeholders – the Belgrade municipal authorities and their services and rental landlords who owned a significant number of houses – towards it, as well as the attitude of its inhabitants towards their own housing problem. We have come to the conclusion that Pištolj-Mala was not continuous and compact settlement but consisted of three sections with different urban structures.

KEYWORDS: *Pištolj-Mala, housing of the poor, informal settlement, destruction, Belgrade City Municipality*

e-mail: zlata.vuksanovic@gmail.com

Београд је у периоду између два светска рата имао неколико познатих нехигијенских, нелегално подигнутих и тешком сиротињом настањених насеља. Јатаган-мала је била највеће и најпознатије, Прокоп је био скривен од погледа и можда због тога најдуговечнији, док је Пиштољ-мала била сасвим особен локалитет.¹ Током две међуратне деценије, ова места су с времена на време задавала бригу градским властима и изазивала стручне, политичке и полемике унутар градске администрације о питању шта би требало урадити са овим „несрећним учерицама које пружају јединствену слику за оно што би се могло назвати „стамбеним чиром“ престонице (...) и нису ништа друго већ расадници болести“.² Године 1927, набрајајући неке сиротињске крајеве Београда, општински архитекта Даница Томић-Милосављевић је, осим три наведена, обухватила још седам, али ипак мање сиромашних зона града.³ Новија истраживања⁴ су показала да је Београд између два светска рата претежно био настањен сиротињом, те да су насеља *сиротних*

и *оскудних* заузимала већи део његове територије, као и да су три поменута била најнеуловнија, насељена *бедним* и *убојим* светом.⁵ Колико год да је питање лоших стамбених услова повремено мучило Општину града Београда, оно је још више свакодневно притискало саме житеље ових крајева града.

За разлику од Јатаган-мале, која је добро позната,⁶ Пиштољ-мала је и даље непознаница. Разлог за то првенствено лежи у чињеници да за ово подручје не располажемо детаљнијим ситуационим плановима, какве имамо за Јатаган-малу. Ни на једном од релевантних међуратних планова или карата не помиње се топоним Пиштољ-мала, нити се на неким очекиваним локацијама овог насеља приказују њена структура, њени објекти, блокови и улице. То се може тумачити чињеницом да је њен стамбени фонд великим делом био састављен од некавалитетних дрвених барака, неке врсте привремених станишта. Међутим, о Пиштољ-мали је остало довољно изворног писаног и фотографског материјала, који може да

1 Дивна Ђурић-Замоло и Светлана Недић, „Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године“, *ГБ XL/XLI* (1993–1994): 65–106. У даљем тексту (Ђурић-Замоло и Недић, „Стамбени делови Београда“).

2 Драгољуб Сретеновић, „Проблем здравих станова у југословенској престоници“, *БОН* 7–8 (1933): 450.

3 То су били: Хаџипоповац, Булбулдер, око Смедеревског ђерма, Пашино, Топчидерско и Ђурђево брдо и Сењак (Даница Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда“, *Савремена општина* 12 (1927): 114. У даљем тексту (Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда“).

4 Злата Вуксановић-Мацура, *Визија социјалног становања у Београду: 1919–1941* (Београд: Задужбина Андрејевић, 2011), 20–26. У даљем тексту (Вуксановић-Мацура, *Визија социјалног становања*).

5 Поделу сиротиње на оскудне, сироте, бедне и убоге изнео је 1939. године лекар др Милош Ћ. Поповић (Милош Ћ. Поповић, „Сиромаштина нашег града Београда“, *БОН* 6–7 (1939): 347.

6 Злата Вуксановић-Мацура, „Јатаган-мала: настанак, развој и нестанак једног од најпознатијих београдских сиротињских насеља“, *ГБ* LVI (2010): 151–173. У даљем тексту (Вуксановић-Мацура, „Јатаган-мала“).

замени графичке приказе. На основу сачуваних архивских докумената, новинских чланака и досадашњих (мада оскудних) истраживања можемо утврдити њену локацију и основне елементе њеног живота и развоја, као и урбане структуре овог краја. Грађа даје могућност да се сагледају и два важна аспекта трајања и постепене пропасти Пиштољ-мале: прво, како се власт односила према овом сиротињском крају, и друго, како је сиротиња видела решење сопственог стамбеног проблема. То су главне теме овог чланка.

ЛОКАЦИЈА И ВЕЛИЧИНА ПИШТОЉ-МАЛЕ

Локација Пиштољ-мале дуго је била загонетка. Знало се да се налазила „код старе Електричне централе, међу депонијама београдског сметлишта, негде на крају Француске улице где је и уцртана у катастарски план из 1921. године“.⁷ Међутим, на поменутом плану не постоји топоним Пиштољ-мала, нити иједна графичка ознака која би могла да упути на ближи положај овог насеља. Даница Томић-Милосављевић је 1927. године позицију насеља одредила, не

много прецизније, „испод Електричне Централне на Дорћолу“.⁸ Пиштољмалци су 1926. године сматрали да има око 300 њихових породица.⁹ Са овим се слаже и општинска процена да је у насељу 1928. било 340 кућа.¹⁰ Информација да је Пиштољ-мала бројала 1.340 становника, коју је 1929. изнео публициста Светолик Стефановић, у складу је са претходним подацима.¹¹ То је општи приказ: Пиштољ-мала је била на Дорћолу, негде испод Централне, међу сметлиштем, са око 300 до 340 стамбених јединица.¹² Насељавање је овде почело 1923. године.¹³

Доступни извори могу да помогну у прецизнијем мапирању овог насеља. У чланку „Јуче је почело рушење Пиштољмале“ из 1927, новинар *Политике* каже: „Мањи део тих барака налази се у продужењу Капетан Мишине улице а већи део, одмах ту преко потока који иде од електричне централе, представља почетак Книћанинове улице.“¹⁴ Земљиште је припадало Општини, а било је уписано на Управу државне хипотекарне банке.¹⁵ Из *Политике* дознајемо да је Општина овде порушила 80 кућа. Пиштољмалци

7 Реч је о такозваној старој Електричној централни, која се налази између улица Добрачине, Скендербегове и Капетан Мишине (Ђурић-Замоло и Недић, „Стамбени делови Београда“: 84).

8 Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда“: 114.

9 „Питање Пиштољ-Мале“, *Политика*, 28. мај 1926, 8.

10 „Нема више Пиштољ-Мале...“, *Политика*, 13. септембар 1928, 6. У даљем тексту („Нема више Пиштољ-Мале“).

11 Светолик Стефановић, „Проблем станова у Београду“, *БОН* 16 (1929): 23.

12 Процена која је 1927. године изнета у листу *Политика*, да је у насељу било око 500 кућа, не чини се вероватном.

13 Ђ. Н. „Јуче је почело рушење Пиштољмале“, *Политика*, 23. март 1927, 8. У даљем тексту (Н., „Јуче је почело рушење“).

14 Ibid.

15 Према Ситуационом плану земљишта Дирекције трамваја и осветљења, Р 1:2500 (Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“, *Наслеђе* XII (2011): 134). У даљем тексту (Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа“).

су потом обновили своје куће, које је Општина наредне, 1928. године поново срушила.¹⁶ На плану Београда из 1921. године, овај простор се налазио источно од Панчићеве улице, био је окружен барама и лежао је на муљевитом земљишту. Дакле, ово је био један део Пиштољ-мале, део у коме је од 300–340 кућа било око 80. Где су биле остале куће?

У допису Одељка за грађевински одбор и контролу зидања, који је августа 1934. сачинио „списак имена садашњих сопственика бесправно подигнутих зграда“, као делови овог насеља помињу се „I блок Пиштољ-мале, Добрачина улица бр. 68“ и „II блок Пиштољ-мале, Добрачина улица бр. 59“.¹⁷ То су биле две уске и дугачке парцеле са укупно 35 малих кућа подигнутих на приватном имању унутар формираних градских блокова. Треба запазити да Одељак за грађевински одбор и контролу зидања топоним Пиштољ-мала користи за делове градског ткива. У читавом његовом ивичном потесу ка обали Дунава, од имања Текстилене фабрике Косте Илића Синови а.д. (Платнара) у Венизелосовој улици, па до Електричне централе, прецизније Трамвајског депоа, постојале су и друге, скоро идентично изграђене парцеле. Станови у овом делу града били су предмет стамбених анкета, односно

испитивања најгорег стамбеног фонда Београда, спроведених у више махова почетком 30-их година XX века.¹⁸ То су биле куће и дворишта у улицама Добрачиној, Гундулићев венац, Високог Стевана, Француској и Светозара Милетића. Генерални план ситуације Београда из 1932–1933. приказује још неколико сличних парцела у Улици Херцега Стјепана или Вршачкој (данас Михизова). Бедне куће су постојале и на имању Фабрике авионских мотора „Влајковић и Компанија“. Нема никаквог разлога да за читав овај крај не користимо топоним Пиштољ-мала, као што је то урадио и Одељак за грађевински одбор и контролу зидања за парцеле у Добрачиној улици. На основу ситуационог плана из 1932–1933. можемо проценити да је бедни фонд овог краја имао између 100 и 150 кућа, што са кућама из првог дела насеља чини 180–230 кућа. Поставља се питање: где се налазило још стотинак кућа?

Политика из 1936. пише: „Пиштољ-Мала изграђена је на самом сметлишту. (...) Уколико се Београд више развијао, сметлиште је утолико постојало веће и тако се испреплетало са читавим низом насеља. Тадашње општинске власти нису водиле много рачуна о овим насељима.“¹⁹ У одређивању положаја београдског сметлишта може

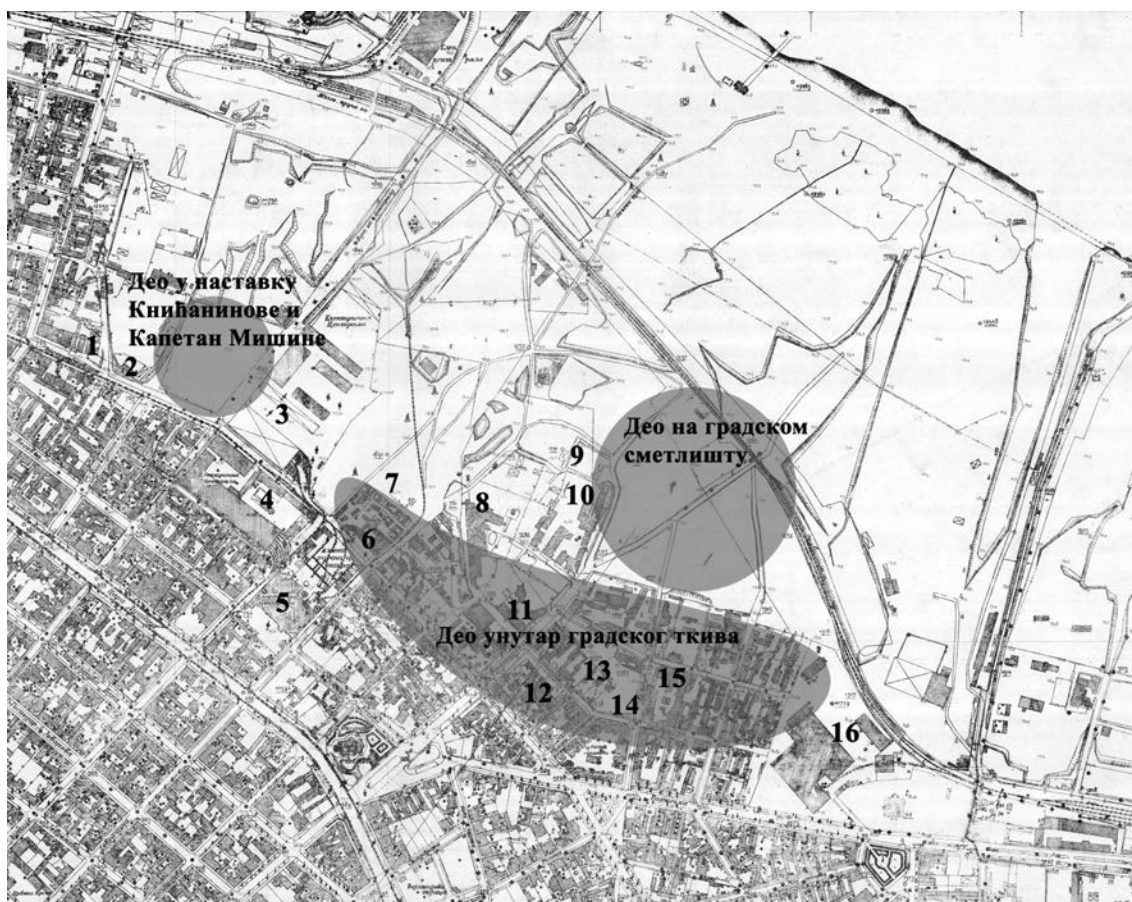
16 „Нема више Пиштољ-Мале“.

17 Допис Одељка за грађевински одбор и контролу зидања Судском одељењу Општине града Београда, 29. август 1934. (ИАБ, фонд ОГБ–ТД, Ф 18–23–1934).

18 Термини „стамбена анкета“, „анкета о становима“ или „анкета станова“, у међуратном периоду су коришћени за комплексна и

мултидисциплинарна истраживања о условима становања сиромашних Београђана (Вуксановић-Мацура, *Визија социјалног становања*, 59–61).

19 М. Ш. „Дунавски крај, најнездравије београдско предграђе, коме хитно треба помоћи“, *Политика*, 17. мај 1936, 11.

Слика 1. Локација Пиштољ-мале, са означеним већим привредним комплексима
(деталј Генералног плана ситуације Београда из 1932–1933, Архив РГЗ)
Figure 1 Location of Pištolj-Mala with marked locations of large economic facilities
(detail of the General Layout Plan of Belgrade 1932–1933, Archives RGA)

да помогне др Ђ. Брајовић, који 1930. прецизно каже: „Улице Позоришна (касније Француска, данас Жоржа Клемансоа), Херцега Стјепана и Милетићева изводе на место звано „Пиштољ мала“ (где се) налази терен за истовар и остављање београдског сметлишта (...) То је један комплекс

земљишта, источно од електричне централе, између железничке пруге и саме вароши са друге стране.“²⁰ План Београда из 1921. показује да је овај део Дунавског краја, за разлику од баровитог терена код Панчићеве улице, био сув и насут. Докле се протезао овај сегмент Пиштољ-мале дознајемо

²⁰ Ђ. Брајовић, „Београдско сметлиште“, БОН 23–24 (1930): 1328. У даљем тексту (Брајовић,

„Београдско сметлиште“).

из чланка о поплавама у Београду, објављеног у *Политици* јула 1926, чији је поднаслов „Дунав поплавио целу Пиштољ-малу“, у коме је, поред осталог, описано како се два дечака муче у тешком чамцу „(...) да приђу првој кући до железничког насипа“.²¹ Сметлиште је, значи, било трећи простор Пиштољ-мале. На њему је могло да се налази преосталих стотинак кућа.

Да резимирамо: Пиштољ-мала није била континуирано и компактно на сеље. Крајем 20-их година XX века она је била састављена од три делом одвојене делом повезане групације кућа. Једна се налазила у наставку земљишта између Капетан Мишине и Книћанинове улице, уз западну границу имања Електричне централе, односно Трамвајског депоа. Друга групација је била у градском ткиву између улица Добрачине и Светозара Милетића, а трећа на сметлишту у продужетку улица Позоришне, Херцега Стјепана и Светозара Милетића.

УЗРОЦИ НАСТАНКА ПИШТОЉ-МАЛЕ

Као и друга сиромашна, нелегално подигнута и нехигијенска насеља међуратног Београда, Пиштољ-мала је настала и због рушења током Првог светског рата, на шта су се касније

надовезали социо-економски и дневно-политички чиниоци недовољно модерног капиталистичког друштва тадашње Краљевине, односно Београда. Бомбардовање и ратне операције тешко су оштетили Београд. Скоро једна трећина стамбеног фонда постала је неупотребљива, било да су зграде порушене, станови напуштени и опљачкани или су девастирани услед неко-ришћења и неодржавања. Укупан број станова у предратном периоду, према попису из 1906–1907, био је 18.068,²² што би значило да је након ратних разарања био сведен на приближно 14.700. По проценама комисија за њихову реквизицију, у граду је 1922. године недостајало око 4.000 станова.²³ Након ослобођења, које је Београд претворило у престоницу Краљевине СХС/Југославије, град популационо брзо нараста. Од око 90.000 пре рата, број становника се 1921. године повећао на 112.000, а већ 1931. на простору градског атара живело је приближно 260.000 особа.²⁴ Тадашње процене биле су да је граду недостајало између 15.000 и 20.000 станова.²⁵ Свет привучен Београдом, који је стизао из разних крајева Краљевине, највише из села и паланки ратом опустошене Србије, углавном је био недовољно образован, без јасно

21 „Поплава у Београду“, *Политика*, 1. јул, 1926 7. У даљем тексту („Поплава у Београду“).

22 Nataša Mišković, „Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906“, *Studies in History* 26 (1) (2011): 74.

23 Реквизиција станова, односно ограничење права располагања својном, уведена је одмах по завршетку рата 1918, а укинута је 1922. године. Реквирирани станови су коришћени

за потребе администрације и јавних установа, као и за смештај становништва (Богдан Крекић, *Стамбено питање као област јавног старања* (Београд: Централни секретаријат радничких комора, 1932), 11).

24 Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918–1991* (БИГЗ, СКЗ и МГБ, 1991), 76–78.

25 Слободан Ж. Видаковић, *Наши социјални проблеми* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1932), 112.

одређених професија, невичан градском начину привређивања и умногоме осуђен на тешко преживљавање.²⁶ Једна од тешкоћа са којом су се дошљаци суочавали био је и стан. Најсиромашнији су решење тражили у бесправној градњи на општинском земљишту. У вези са настанком ових насеља, Даница Томић-Милосављевић каже да су их „(...) изградили најсиромашнији становници Београда и придошлице у моменту када је порушено много старих зграда ради подизања нових и када су кирије нових станова достигле за њих недостижну висину. Ова бедна насеља (...) са хигијенским условима далеко испод минимума, једно су велико зло које се појавило у свим европским престоницама после светског рата, када је становништво села и паланке појурило за хлебом у велики град“.²⁷ То је био шири контекст: рат, миграције, несташица станова, развој градског центра, високе кирије, сиротиња.

Но, постоје и сасвим локални разлози настанка Пиштољ-мале. Први, вероватно и најважнији, јесте да је насеље формирано „...на Дунавском крају где су некада биле празне пољане...“, на општинском земљишту.²⁸

Нелегално подизање домова на терену који је припадао Општини био је генерални приступ сиромашних који нису могли да купе плац на некој од београдских периферија. Тако су поступали и они који су градили Пиштољ-малу. На плану Београда из 1921. године види се да је на дунавској страни Радничке улице (Венизелосова), пре ницања Пиштољ-мале било изграђено пет блокова, углавном са авлијским зградама и становима типа „собакујна“. Ту су се налазили и објекти са општинским становима, подигнути 1911. према пројекту архитекте Јелисавете Начићеве, у блоку који је 1924. Општина заокружила изградњом нових радничких станова. У продужетку Позоришне улице, дуж парне, десне стране, налазила су се још четири блока, која су била делимично изграђена. Остали терен, укључујући и онај из старе Електричне централе, Трамвајског депоа и пружног насипа, чинили су ненумерисани и неизграђени блокови. Био је то низак алувијум, местимично забарен подземном водом. Када су 1923. године почела прва насељавања овог терена, Општина и други власници имања²⁹ нису се много

26 У Београд, који је био административни центар државе, досељавала се и многобројна бирократија, затим војска и полиција, високи службеници и техничко особље, предузетници итд., али је њихов број у односу на неквалификоване и полуквалификоване, односно сиромашне слојеве био незнатан. Видаковић је 1933. године процењивао да је 90,5% запослених грађана припадало групи „економски малих и сиромашних“. Он каже: „Београд је до рата био град чиновника, а после рата је постао град сиротиње!“ (Слободан

Видаковић, „Једно судбоносно питање: резултати анкете о радничким становима“, *БОН* 7–8 (1933): 507–508).

27 Томић-Милосављевић, „О изграђивању Београда“: 114.

28 Н., „Јуче је почело рушење“, 8.

29 Као власници имања у овом делу града помињу се Бајлони, Панђела и Јадранско-подунавка банка. Према Ситуационом плану земљишта Дирекције трамваја и осветљења, Р 1:2500 (Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа“: 134).

интересовали за бесправну градњу у овом, од центра тада удаљеном делу града.

Дунавски крај је имао још једну „погодност“ занелегално настањивање, а то је главно београдско сметлиште, на коме су овдашњи сиромашни становници могли да пронађу какав-такав извор зараде. Сметлиште се овде налазило још пре Првог светског рата. У првим годинама после рата, сакупљање смећа, његово одвожење и депоновање били су посао приватних лица, а у технолошком, техничком и санитарном погледу представљали су примитиван процес. Општинска управа је 1922. године технички боље опремила и организовала Чистачко одељење и његов возни парк.³⁰ Смеће је користила за насипање ниског, подводног и баровитог алувијума, што је са санитарног становишта неодговарајуће. На једном делу сметлишта било је истакалиште фекалија из београдских сенгрупа, санитарно потпуно неуређено.³¹ На сметлишту су се налазили и стан чувара, канцеларија надзорника и магацин Друштва за искоришћавање сировина „Обнова“. Само 20 особа имало је дозволу за рад на сакупљању смећа, док су у овом послу нелегално биле ангажоване „... десетине, а можда и стотине лица која налазе данас на сметлишту извор своје

егзистенције. Са гледишта економског, београдско сметлиште до сада је пружало минимум егзистенције социјално најслабијим.“³² Просечна дневна зарада једног радника или раднице на сметлишту износила је око 15 динара.³³ На основу тога можемо проценити да је максимум који је породица могла да заради на овај начин, ако је двоје радило, био око 900 динара месечно, док су минимални месечни издаци једне четворочлане породице износили око 1.800 динара.³⁴ С друге стране, годишња вредност сировина скупљених на београдском сметлишту била је око 2,7 милиона динара,³⁵ што је, поређења ради, била цена за око 55 станова површине од 40 m², које је Општина градила тих година. Могло би се рећи да је београдско сметлиште било сепарациони рециклажни погон, али неуређен са становишта комуналне хигијене, опасан по здравље људи, на коме су „радни грађани“ експлоатисани на нељудски начин. Да резимирамо: узроци настанка Пиштољ-мале, осим ширих друштвених околности, били су не-настањеност Дунавског краја, незаинтересованост Општине и других власника земљишта да у корену спрече нелегалну изградњу, те близина сметлишта, које је давало могућност какве-такве зараде.

30 Сергије Рамзин, „Београдско сметлиште“, *БОН* 1 (1931): 36–37. У даљем тексту (Рамзин, „Београдско сметлиште“).

31 М. Ш., „Дунавски крај, најнездравије београдско предграђе, коме хитно треба помоћи“, *Политика*, 17. мај 1936, 11.

32 Рамзин, „Београдско сметлиште“: 39.

33 Брајовић, „Београдско сметлиште“: 1329 и 1331.

34 Богдан Крекић, „Стамбено питање као јавна брига“, *БОН* 7–8 (1933): 459.

35 Према прорачунима неименованог енглеског стручњака који је 1929. извршио процену (Рамзин, „Београдско сметлиште“: 38).

СТРУКТУРА НАСЕЉА И ЗГРАДЕ

Између три сегмента Пиштољ-мале налазили су се већи комплекси привредних објеката. Велики плац Електричне централе, односно Трамвајског депоа, са помоћним зградама делио је први део насеља, између улица Капетан Мишине и Книћанинове, од другог, у градским блоковима. Између другог и трећег дела био је неправилан блок са једном радионицом и две мале фабрике, да би се постепено ка истоку, на потесу од Позоришне до Светозара Милетића улице, ова два простора директно додиривала. Мада је измешаност сиротињског становања и већих и мањих предузећа била одлика и других београдских периферија, у зони Пиштољ-мале она је била посебно изражена јер је на релативно малом подручју било смештено 16 предузећа, за која смо утврдили локације, врсту и називе.³⁶ То су били: Машинско предузеће „Дунав“ у Високог Стевана 23 (сл. 1/1), Радионица за аутомобиле Браће Кауфман у Високог Стевана 25 (сл. 1/2), Електрична централа – Трамвајски депо (сл. 1/3–4), стара Електрична централа (сл. 1/5), Графички институт „Народна мисао“ у Добрачиној 55 (сл. 1/6), Фабрика гипс-изолационих плоча „Газолит“ у Добрачиној 63 (сл. 1/7), Фабрика аеропланских мотора „С. Влајковић“

у Француској 63 (сл. 1/8), предузеће „Обнова“, вероватно на непарној страни Француске улице, одмах на улазу у сметлиште (сл. 1/9), Машинска радионица Павла Трајковића у Француској 69 (сл. 1/10), Текстилна радионица „Пралос“ у Француској 61 (сл. 1/11), Ливница гвожђа и метала „Меркур“ Саве Лозанића, у Сењанина Иве 8 (сл. 1/12), Браварска радионица „Развитак“ Милана Ђорђевића, у Вршачкој 10 (сл. 1/13), Фирма „Кунстел и Залер“ у Херцега Стјепана 4 (сл. 1/14), Фабрика за хемијску прераду костију и коже „Мунк“, између Вршачке и Србобранске улице (сл. 1/15) и Текстилна фабрика Косте Илића Синови а.д. у Венизелосовој улици, популарно називана Платнара (сл. 1/16). Осим наведених, на Генералном плану ситуације Београда из 1932–1933. приказано је још неколико објеката, на основу чијих габарита се може претпоставити да су то биле мале фабрике или радионице.

Како је изгледао стамбени фонд овог насеља? Један део ткива Пиштољ-мале, у продужетку Капетан Мишине и Книћанинове улице, састојао се од „бедних уцерица (...) махом подигнутих од дасака, или у најбољем случају од ћерпича“.³⁷ За опис овог фонда послужићемо се фотографијама *Полиџикиној* фотографа Александра – Аце Симића,³⁸ као и онима објављеним

36 Распоред предузећа урађен је на основу података о предузећима (АЈ, фонд Министарства трговине и индустрија Краљевине Југославије (65), фасцикле 581, 659) и података у: Драган Петровић, *Историја индустрије Београда* (Београд: Српско графичко друштво,

2006), 272–278.

37 „Поплава у Београду“, 7.

38 Дарко Ћирић, *Градски номад: београдски записи фоторепортера Александра Аце Симића* (Београд: МГБ, 2011). У даљем тексту (Ћирић, *Градски номад*).

Слика 2. Изградња чатмаре у делу насеља западно од Електричне централе, око 1926–1927. (Ћирић, *Градски номад*, 114)

Figure 2 Construction of a wattle-and-daub house to the west of the Electric Power Station, ca. 1926–1927

у *Београдским ојшћинским новинама*. Куће су биле мале, у новинама су називане „бараке“, а тако су их именовали и њихови станари. Димензије њихових основа у просеку су биле $2\text{--}3,5 \times 2\text{--}3,5 \text{ m}$, односно површине од 4–5 до десетак квадратних метара. Висина кућа је варијала у зависности од врсте крова, док се висина унутрашњег простора може проценити на 1,8–2,8 m. Укупна кубатура се кретала од око 10 m^3 до неких 30 m^3 . Уколико би се прихватило да је просечно домаћинство имало 4,29 чланова, што је био београдски просек према попису из 1929,³⁹ кубатура је по члану износила $2,5\text{--}7,5 \text{ m}^3$. Све ове димензије биле су испод минимума потребног за здрав живот. Према др Боривоју Ђорђевићу, шефу Антитуберкулозног диспанзера,

минимална површина стана за четворочлану породицу требало би да буде 40 m^2 , висина 2,6 m, односно око 25 m^3 по члану.⁴⁰

Куће су махом биле једноделне, односно састављене од свега једне вишенамењске просторије – ту се спавало, боравило, кувало и живело. Само једна фотографија приказује кућу на којој је била дограђена просторија, али остаје нејасно да ли је реч о сепаре-остави или о дводелној кући. Фотографије откривају да куће испред улаза нису имале функционално проширење стана у отворени простор. Нема никаквих доградњи, тримова, нема летњих кујни, нема корита и бачви, полуотворених остава, какве су се, рецимо, сретале у Јатаган-мали. Но, простор испред улаза је изгледа повремено био коришћен, те су понекад постојале и мале баште.⁴¹ Из расположивог материјала се не може одредити да ли су постојале тзв. фактичке парцеле или су становници неизграђени простор рачунали као заједничку површину насеља. Конструкција кућа била је махом дрвена, са једноводним и двоводним крововима. Испуна конструкције је у бољим случајевима била чатма. Преко дашчане оплате дијагонално је укивана летва, што је била замена за коснике код бондручне конструкције, а преко ње је наношен земљани малтер, који је затим премазиван живим кречом. Када је породица била веома сиромашна, испуна је чинила само дашчана оплата.

39 Милослав Стојадиновић, „Број кућа и домаћинства у Београду“, *БОН* 14 (1929): 39.

40 Боривоје Ђорђевић, „Значај малих радничких

стана за антитуберкулозну профилаксу“, *БОН* 7–8 (1933): 453.

41 „Нема више Пиштољ-Мале“, 6.

Слика 3. Импровизована станишта на градском сметлишту, око 1930.

(Рамзин, „Београдско сметлиште“: 39)

Figure 3 Improvised shelters at the city dump, ca. 1930

Рогови кровне конструкције били су од обловине, преко које је укивана летва и постављан раван цреп, а као јефтиније решење коришћен је тер-папир. Постојала су и импровизована станишта, којих је највише било у групацији на сметлишту.

Начин груписања кућа између Книћанинове и Капетан Мишине улице могуће је прочитати са неколико фотографија објављених у *Полицији* 1926. и 1927. године. Овај део насеља био је компактан и састављен од малих слободностојећих зграда подигнутих у низу, дуж једне линије. Размак између њих могао је да буде од 2,5 до 5 m. Исти начин груписања кућа видимо и на фотографијама из времена рушења овог дела Пиштољ-мале.⁴² На њима се јасно уочава да су биле поређане дуж земљане улице широке око 3–5 m.

„Улични“ профил није био правилан и неке куће су биле више повучене од „регулације“, као да су имале неку врсту „предбаште“.

Лош стамбени фонд се налазио и у другом делу насеља, унутар формираних блокова, где су на релативно малим парцелама подизане најмање и најбедније уцерице. Сергије Рамзин, шеф Одељка јавне хигијене, 1931. је извршио стамбену анкету, обухвативши њоме и неколико нехигијенских собица на углу Гундулићевог венца и Добрачине улице. Њихова површина била је око 8 m², висина око 2 m и у њима је становало неколико особа, једна породица или је више радника самаца делило исту собу. Рамзин је забележио да су све просторије биле ниске, мрачне, влажне, без могућности проветравања, без плафона, са земљаним подом и „(...) најпримитивније саграђене од најслабијег материјала“.⁴³ Таква је била ситуација и на адресама Добрачина 57, 59, 68, 72 и 74. Објекти у броју 57 били су предмет стамбене анкете из 1933. године.⁴⁴ Анкетари су евидентирали да су све чатрље (како су називали објекте) биле слабо грађене, састављене од једне просторије, површине просечно 3 × 3 m и висине око 2 m, са земљаним подом, влажне и мрачне. Њихову пренасељеност показује чињеница да је у просторији запремине свега 18 m³ становала породица од шест чланова.

Нездрави и лоши станови постојали су и у старим, плански насталим блоковима са авлијским зградама,

42 Н., „Јуче је почело рушење“, 8.

43 Сергије Рамзин, „Стамбено питање и асанација Београда“, *БОН* 11 (1931): 731.

44 Слободан Видаковић, „Један судбоносан проблем: резултат анкете о радничким становима“, *БОН* 7–8 (1933): 508–509.

Слика 4. Низ „барака“ у Добрачиној 57, око 1933.
(Видаковић, *Стамбена беда*)

Figure 4 A row of "barracks" in No. 57 Dobračina Street, ca. 1933

Слика 5. Део Пиштољ-мале унутар формираних градских блокова, 1927. (Ћирић, *Градски номад*, 118)

Figure 5 A section of Pištolj-Mala within established urban blocks, 1927

између улица Светозара Милетића, Венизелосове и Француске, и били су предмет стамбене анкете из 1933. године, чије је налазе приказао Слободан Видаковић у *Београдским ојштинским новинама*.⁴⁵ Анкетом су евидентирана и три објекта у Улици Светозара Милетића број 19. Ту се налазило седам станова од само једне просторије. Четири стана била су смештена у приземном објекту прислоњеном уз задњу и једну бочну ивицу парцеле, а два у слободно постављеном објекту у средини дворишта. Објекти су били слабе грађе, направљени у бондруку и склони паду. Површина станова износила је од 7 до 10 m², а висина је била свуда иста, 2,15 m. Поред улаза на плац био је још један стан-шупа, направљен од необлепљених дасака, са земљаним подом, површине око 12 m², висине

45 Ibid.

2,15 m, са малим прозором од 0,6 × 0,4 m. У Француској улици 52 налазило се неколико неусловних објеката. Анкетари су на овој адреси испитали стање у три стана, а сваки је такође имао једну просторију.⁴⁶ Површина два стана била је око 10 m², висина 2,5 m и у њима су становале породице од пет и шест чланова. Површина трећег била је око 20 m², односно 2,6 × 3,5 m, висина 2,5 m и у њему је живела породица од осам чланова. Прозори су били мали, димензија 0,5 × 1,3 m, тако да у просторију готово није допирала дневна светлост. Сви објекти су били слабе грађе, од бондрука или дасака облепљених блатом, и покривени ћерамидом или отпадним лимом. У дворишту се налазио заједнички пољски клозет.

Станари свих ових станова патили су због близине градског сме-

46 Ibid.

тлишта, о чему лекар Ђ. Брајовић пише: „Становници ових улица су стално осуђени на осећање смрада са терена и на борбу са мувама. Њихови станови не могу да се проветравају, јер увек прозори и врата морају бити затворени. У том крају владају маларија и туберкулоза, а често и разне цревне инфекције, нарочито код деце“.⁴⁷ Слично је писао и новинар *Политике*: „Када ступите у Вршачку улицу намах ће вас заплъуснути један вал несносног задаха који излази из отвора канала. Тако свуда унаоколо у свим улицама ове периферије.“⁴⁸

ОДНОС РЕНТИЈЕРА И ОПШТИНЕ

Сиротиња није увек била и власник страћара у којима је живела. Оновремене записи често сведоче да су у Београду, у периоду између два светска рата, многе сиромашне породице живеље у стану или делу стана изнајмљеном од такође сиромашне породице, која је на тај начин побољшавала месечни буџет. С друге стране, познати су чести случајеви у којима су имућни грађани, они који су припадали градској елити, богатство повећавали рентирајући сиротињи бедне станове или „плацеве“ за изградњу чатрља. Кирајџије које су изнајмиле део плаца саме су подизале куће, а кирију су плаћале за изнајмљено земљиште. Таквим видом рентијерства бавила се и Београдска општина,

издајући земљиште у наставку Книћанинове улице, о чему *Политика* пише: „Многи од сопственика кућа у Пиштољ-Мали платили су општини и закупнине на заузето земљиште.“⁴⁹ Сличан је и пример из Добрачине улице број 59 и са парцеле преко пута, у броју 68. Власница ова два имања била је госпођа Теодота Панђела, која је плацеве поделила на мање „парцеле“ и давала их „у годишњи закуп разним лицима која су на истим подигла мале нехигијенске станове, противно прописима.“⁵⁰ Први станови овде су подигнути 1925–1927, а временом су дограђивани нови. Тако је средином тридесетих, на броју 59 било шеснаест, а на броју 68 деветнаест објеката. Чатрље на овим парцелама многи нису сами подигли, већ су их купили од претходника који су се одселили.

Општина града Београда је 1928. године изнела један, на први поглед фрапантан податак: „Има 340 кућа, а само 124 сопственика. Више сопственика живи у вароши а ове страћаре издаје сиротињи.“⁵¹ Реч је, значи, о 216 рентираних кућа или станова. Да ли је то могуће? Ако се има у виду да је Теодота Панђела имала 35 „парцела“ и ако би претпоставили да су и други рентијери поседовали сличан број било „парцела“ било кућа, онда би могли да закључимо да су две трећине укупног стамбеног фонда

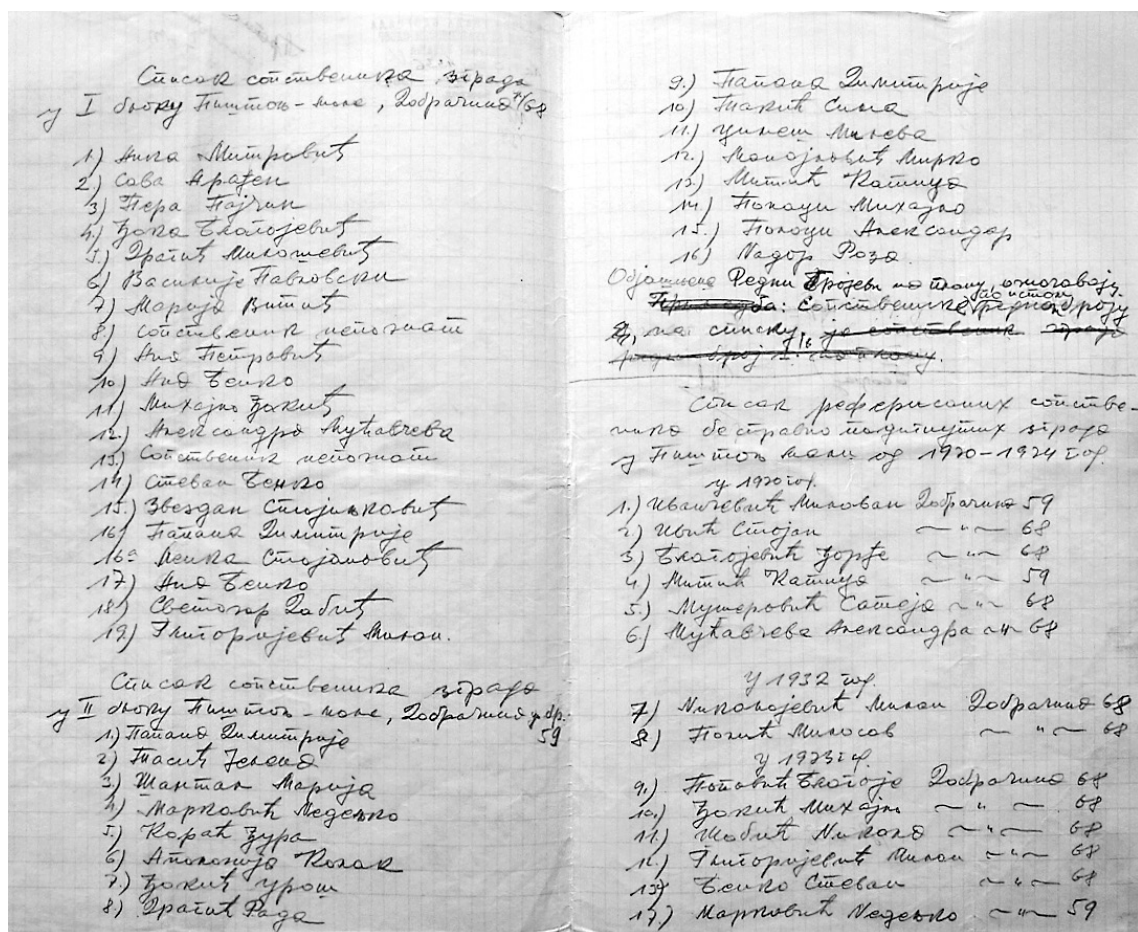
47 Брајовић, „Београдско сметлиште“: 1330.

48 М. Ш., „Дунавски крај, најнездравије београдско предграђе, коме хитно треба помоћи“, *Политика*, 17. мај 1936, 11.

49 „Нема више Пиштољ-Мале“, 6.

50 Допис Одељка за грађевински одбор и контролу зидања Судском одељењу Општине града Београда, 29. август 1934. (ИАБ, ОГБ–ТД, Ф 18–23–1934).

51 „Нема више Пиштољ-Мале“, 6.

Слика 6. Списак „сопственика зграда“ у Добрачиној 59 и 68 (ИАБ, ОГБ–ТД, Ф 18–23–1934)

Figure 6 List of “the owners of the buildings” in Nos. 59 and 68 Dobračina Street (HAB, OGB–TD, F 18–23–1934)

Пиштољ-мале биле у власништву свега 10 до 15 или 20 рентијера. Однос рентијера и Пиштољмалаца био је доста једноставан. Овим другима је био потребан стан, а први су били у прилици да им га обезбеде, свакако најгори могућ – управо онакав какав је сиротиња могла да плати.

Недозвољена изградња је забрињавала Општину, али је она била у дилеми кога треба судски гонити. На основу неколико случајева може се закључити

да није имала уједначен став у вези с тим. Неке је, преко Министарства грађевина, кажњавала за различите „грађевинске радове“ или овакве радове није одобравала, док је у неким случајевима излазила у сусрет молбама становника. Захтев Александре Мућавчеве из октобра 1930, да на штали промени зид до комшијског и инсталира нове јасле, завршио се мишљењем општинског Одељка за грађевински одбор да се ова интервенција не може одобрити.

Слика 7. „Станови за ренту“ на имању Фабрике
авионских мотора у Добрачиној улици
(Видаковић, *Стамбена беда*)

Figure 7 “Apartments for rent” at the estate
belonging to the Factory of Aircraft Engines in Dobračina
Street

У предмету не стоји разлог за ово одбијање.⁵² Министарство грађевина је 1932. године казнило Анђелију Митровић, новчано и рушењем, јер је поправила стару шупу да не би прокишњавала.⁵³ Више среће је имао Ђорђе Благојевић, такође из Добрачине 68, коме је општински Грађевински одбор, након изласка на терен надлежног грађевинског контролора зидања, септембра 1930. дозволио да лоше урађену стреху продужи за 1 м.⁵⁴

52 Захтев Александре Мућавчеве Одељку за грађевински одбор и контролу зидања, 9. октобар 1930. (ИАБ, ОГБ–ТД, Ф IV–83–1930)

53 Жалба Анђелије Митровић, Добрачина 68, министру грађевина, 5. јун 1934. (АЈ, фонд Министарства грађевина Краљевине Југославије (62), фасцикла 1645).

54 Предмет Ђорђе Благојевић, Добрачина 68,

Непознато нам је решење у случају захтева Стојана Ст. Илића, за поновно прикључивање његове куће на мрежу електричног осветљења. Њему је струја искључена „због бесправног зидања на Панђелином имању“, те он у својој молби каже да су „...мојим суседима већ одобрене поновне везе за осветљење...“ Наиме, Илић је молбу упутио Дирекцији трамваја и осветљења, из које је Одсеку за бесправно зидање упућено питање како је регулисан спор око ове нелегалне градње, како би Илићева кућа могла поново да се прикључи.⁵⁵ Одељак за грађевински одбор, Одсек за бесправно зидање и појединачни контролори зидања Београдске општине очигледно су имали неуједначене ставове у различитим случајевима нелегалне градње, који се могу сврстати у категорију малих адаптација, реконструкција или чак и редовног одржавања.

Што се тиче кућа на Панђелиним парцелама, Одељак за грађевински одбор и контролу зидања је 29. августа 1934. закључио да је стварни кривац за ову крајње нехуману ситуацију био власник парцела, односно госпођа Панђела.⁵⁶ Конкретно, „Овај Одељак је мишљења да закупце ових плацева не би требало узимати на одговор, пошто се они врло често мењају, те је

Одељку за грађевински одбор и контролу зидања, 10. октобар 1930. (ИАБ, ОГБ–ТД, Ф XXVIII–19–1930).

55 Молба Стојана Ст. Илића, Добрачина 68, Дирекцији трамваја и осветљења, 26. јун 1930. (ИАБ, ОГБ–ТД, Ф XXX–46–1930).

56 ИАБ, ОГБ–ТД, Ф 18–23–1934.

највероватније да већина од садашњих закупаца није озидала поменуте објекте, већ је исте купила из друге или треће руке. Стога мислим да се по приложеној скици за бесправно подигнуте објекте узме на одговор само сопственик имања, који једино законски може одговарати.“ Не знамо да ли је госпођа Панђела законски одговарала, али знамо да су чатрље на њеном имању убрзо порушене.

О расположењу Београдске општине да решава питање сиротињских насеобина, а у вези са Јатаган-малом, Павле Кара-Радовановић, новинар и градски већник, писао је да, осим недостатка новца, „...ни једна управа није била рада да се у ово питање умеша из чисто политичко-партијских обзира, демагошког опортунитета.“⁵⁷ Слично је било и када је реч о Пиштољ-мали. После поплаве 1926, становници су привремено пресељени у неке школске зграде и магацине, а Општина је планирала да им обезбеди станове. У вези с тим, *Политика* је писала овако: „Куће ће бити постављене на три места на Дунавском крају недалеко од садашње Пиштољ мале, која ће за који дан завршити свој кратак и ни мало славан живот.“⁵⁸ Општински пројекат, који је требало да подржи и Црвени крст, није реализован, а и да јесте, свега 25 породица би добило станове јер се са толико барака располагало, мада је било врло добро познато да ту живи више стотина породица. Требало

Слика 8. Рушење кућа у делу поред Електричне централе, 1928. („Нема више Пиштољ-Мале“)

Figure 8 Pulling down of the houses near the Electric Power Station, 1928

је да ових 25 барака буде пренето из Сарајева, али оне нису стигле у Београд и Пиштољмалци су после повлачења Дунава обновили своје куће.

Наредне, 1927. године, Општина је порушила део Пиштољ-мале између улица Книћанинове и Капетан Мишине, али су Пиштољмалци изнова подигли куће на овом месту. Општина је 1928. коначно срушила тај део насеља и на њему 1933. подигла Панчићев парк⁵⁹. Године 1934. порушене су чатрље на имању Теодоте Панђеле у Добрачиној улици. Све укупно, срушено је 120–130 кућа, и то без обезбеђивања алтернативног смештаја породица и без икакве новчане надокнаде за порушене куће. У преосталих 180 или 210 кућа, станари су наставили живот у стамбеној беди.

57 Павле Кара-Радовановић, „Нерешени проблеми у комуналној политици Београдске општине“, *БОН* 11–12 (1935): 650–651.

58 „Исељавање Пиштољ мале“, *Политика*, 23

октобар 1926, 4.

59 Хранислав Милановић, *Зеленило Београда* (Београд: ЈКП Зеленило-Београд, 2006), 71.

Слика 9. Авионски снимак једног дела простора на коме се налазила Пиштољ-мала, 1938. (МВБ)

Figure 9 Aerial photograph of a section of the area covered by Pištolj-Mala, 1938 (AMB)

Претпостављамо да је њихов највећи број био у старим градским блоковима, углавном од Француске до Светозара Милетића улице, док је други, према *Полиџикином* тексту из 1936, био измешан са сметлиштем. У другој

половини 30-их година XX века, на насипу је изграђена Дунавска улица, од Дубровачке до Француске, просечене су улице Књегиње Љубице и Добрачина до Дунавске и формиран су нови градски блокови. Авионски снимак

из 1938. показује да је простор између Дунавске улице и пруге у то време био делимично насут, али да је и даље био подводан и без нелегалних чатрља (сл. 9). Касније је између ове улице и железничке пруге изграђен фудбалски терен. Претпостављамо да су током радова на уличној мрежи, а и других интервенција, постепено уклањане куће које су, према *Полицији*, ту могле да постоје 1936. године.

ОТПОР ПИШТОЉМАЛАЦА

Као што ни насеље није било јединствена целина, тако ни становништво Пиштољ-мале није било хомогено. За разлику од Јатаган-мале, чији становници су били окупљени у Друштву за унапређење и улепшавање Карађорђевог шанца, житељи Пиштољ-мале нису били организовани на овај начин. Насупрот Јатаганмалцима, који су често слали петиције и дописе општинској управи и постепено унапређивали своје насеље,⁶⁰ Пиштољ-малац су се само једном удружили како би заједно покушали да одбране своје право на стан. Било је то 1926. године, када је Општина први пут разматрала могућност рушења Пиштољ-мале. Чувши за то, сазвали су збор, формирали одбор од 15 грађана и донели следећу резолуцију, коју због њеног значаја цитирамо у целини:⁶¹

„Грађани Пиштољ-мале на свом збору од 26. ов. месеца једнодушно констатују:

1. – Да се ни један од њих није овде населио из жеље да туђе отме или да кога оштети, нити из беса или ината;

2. – Да је насељавање овог краја дошло као последица кризе у становима, која ни до данас није ништа мања него ли пре неколико година; и

3. – Да је овај крај био потпуно пуст и ни од кога уживан није био, када је насељавање отпочело.

Стога грађани захтевају од надлежних фактора:

1. – Да их са овог краја не дирају и куће им не руше, до год им суд за станове не нађе друге станове;

2. – Да се расељавање овог краја не врши према параграфима који постоје за насилне заузимаче, већ да се ова појава схвати као један друштвени проблем. Јер, овде, долази у питање око 300 сиромашних породица, које су већ једаред биле избачене на улицу и које се сада одједаред не би имале где сместити.

Грађани „Пиштољ-махале“ апелују на све државне факторе и јавно мњење да појме њихов тешки положај који их је натерао да се населе на ово некадашње ђубриште и очекују да се неће допустити да поново остану без крова над главом, утолико пре што је и Јатаган-махалцима признато право нужде и санкционисан им корак који је истоветан са овим њиховим.“

60 Вуксановић-Мацура, „Јатаган-мала“: 160–165.

61 „Питање Пиштољ-мале“, *Политика*, 28. мај 1926, 8.

Изненађујуће је у коликој мери је овај оновремени текст у сагласности са данас важећим мишљењем о адекватном становању. Сиротиња Пиштољ-мале је те 1926. године тражила од општинске управе и друштвено моћних актера да при решавању њиховог проблема имају инклузиван приступ заснован на законском разликовању нужног настањивања од насилног заузимања; захтевала је избегавање евикције обезбеђењем алтернативног „Другог стана“; указивала је на неку врсту партнерства са Општином признавањем чињенице да је населила пуст и ни од кога коришћен простор; тражила је да „надлежни фактори“ имају у виду димензију проблема који може да задеси 300 породица уколико буду избачене на улицу; затражила је равноправан третман појединих сиротињских градских крајева; најзад, сиротиња Пиштољ-мале је гестом предаје резолуције председнику Општине и управнику града тражила да се проблем реши унутар постојећег друштвено-правног система. Резолуција је потпуно модеран текст, као да је писан данас, а не пре неких осам деценија.

Ставови о *праву на стан* могу се сагледати у неколико исказа Пиштољ-малаца, изречених пред намеравано рушење насеља у марту 1927. године.⁶² Један је: „Како да сруше? Куд ће овај народ оволики? Мора и сиротиња да живи.“ Реагујући на намеру Општине да на овом месту подигне парк (данас Панчићев парк), питали су: „Зар

сиротињске куће да сруше да би господа могла да шетају. То не може бити.“⁶³ Па онда: „Право је и да сиротиња живи“. Тај став о *праву да се сџанује* још више је био поткрепљен чињеницом, како је то новинар *Полиитике* забележио, да су „многи од сопственика кућа у Пиштољ-мали платили (...) општини закупнине на заузето земљиште. Они су то сматрали као неку врсту уговора са општином“.⁶⁴ То право и тај „уговор“ су тог 22. марта 1927. жестоко брањени, што илуструје неколико више речених него учињених намера житеља: „Испред гомиле се испрсио један инвалид са медаљом на грудима. Показујући своју дрвену ногу он вели: - Ово сам изгубио а остала ми је још глава. И њу ћу да изгубим ако дирну ону моју чатрљу (...) Ја ћу да седим у моју кућу па кад први наиђе ћу да опалим. (...) Из моје куће ћу право на робију. (...) Нека дође сто жандарма. Једанпут се мре. (...) Шта је господине? Шта оћеш? Ми смо синови ове земље!“⁶⁵ И тако даље. Из осећаја о праву на стан – које у то време свакако није било кодификовано, нити јавно препознато, мада се о њему говорило, а кога је сиротиња и те како била свесна – рађала се бесправна изградња, као реалан акт, у условима када нико ко је требало није нудио другачију опцију.

ЕПИЛОГ

Упркос једној поплави и делимичним рушењима у два наврата, Пиштољ-мала никада није у целости расељена, већ је постепено нестајала. Она није

62 Н., „Јуче је почело рушење“, 8.

63 Ibid.

64 „Нема више Пиштољ-Мале“, 6.

65 Н., „Јуче је почело рушење“, 8.

доживела судбину Јатаган-мале, чије куће су порушене услед реализације три велика градска пројекта – током 1931, приликом регулисање Булевара Франше Д’Епера, затим 1939, због изградње Ветеринарског факултета, и најзад, почетком 70-их година XX века, због изградње ауто-пута Београд–Ниш; или попут Прокопа, који је нестао почетком 70-их година XX века, у време изградње железничке станице Београд-центар. Развој београдског урбаног ткива поступно је нагризао Пиштољ-малу, она се под њим топила.

Уклањајући један по један њен сегмент – неколико кућа, део неког блока или блок у целини, Београд је отварао градилишта за неке друге структуре, стамбене, привредне или комуналне. Међутим, и данас на терену постоје неке од кућа, свакако не оне које су биле импровизоване од најслабијих материјала, као што су делови авлијских зграда на Гундулићевом венцу или у улицама Светозара Милетића и Високог Стевана, које могу да подсети да је Београд између два светска рата „био град сиротиње“.

БИБЛИОГРАФИЈА

Богавац, Томислав

Становништво Београда 1918–1991. Београд: БИГЗ, СКЗ и МГБ, 1991.

Брајовић, Ђ.

„Београдско сметлиште“. *БОН* 23–24 (1930): 1328–1331.

Видаковић, Слободан Ж.

Наши социјални проблеми. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1932.

Видаковић, Слободан

„Једно судбоносно питање: резултати анкете о радничким становима“. *БОН* 7–8 (1933): 497–515.

Видаковић, Слободан Ж.

Стамбена беда као узрок опшће друштвене деградације. Београд: Светлост, 1935.

Вуксановић-Мацура, Злата

„Јатаган-мала: настанак, развој и нестанак једног од најпознатијих београдских сиротињских насеља“. *ГГБ* LVI (2010): 151–173.

Вуксановић-Мацура, Злата

Визија социјалног становања у Београду: 1919–1941. Београд: Задужбина Андрејевић, 2011.

Ђорђевић, Боривоје

„Значај малих радничких станова за антитуберкулозну профилаксу“. *БОН* 7–8 (1933): 453–455.

Ђурић-Замоло, Дивна и Светлана Недић

„Стамбени делови Београда и њихови називи до 1941. године“. *ГГБ* XL/XLI (1993–1994): 65–106.

Ерић, Добривоје

„Прва јавна термoeлектрична централа у Београду“. *Наслеђе* XII (2011): 129–144.

„Исељавање Пиштољ мале“. *Политика*, 23. октобар 1926.

Кара-Радовановић, Павле

„Нерешени проблеми у комуналној политици Београдске општине“. *БОН* 11–12 (1935): 650–651.

Крекић, Богдан

Стамбено питање као обласи јавног стварања. Београд: Централни секретаријат радничких комора, 1932.

Крекић, Богдан

„Стамбено питање као јавна брига“. *БОН* 7–8 (1933): 456–465.

Милановић, Хранислав

Зеленило Београда. Београд: ЈКП Зеленило-Београд, 2006.

Mišković, Nataša

„Housing Shortage and Communal Politics in European Cities around 1900: The Cases of Basel 1889 and Belgrade 1906“. *Studies in History* 26 (1) (2011): 61–89.

Н., Ђ.

„Јуче је почело рушење Пиштољмале“. *Политика*, 23. март 1927.

„Нема више Пиштољ-Мале...“. *Политика*, 13. септембар 1928.

Петровић, Драган

Историја индустрије Београда. Београд: Српско графичко друштво, 2006.

„Питање Пиштољ-Мале“. *Политика*, 28. мај 1926.

„Поплава у Београду“. *Политика*, 1. јул 1926.

Поповић, Милош Ђ.

„Сиромаштина нашег града Београда“. *БОН* 6–7 (1939): 346–525.

Рамзин, Сергије

„Београдско сметлиште“. *БОН* 1 (1931): 36–39.

Рамзин, Сергије

„Стамбено питање и асанација Београда“. *БОН* 11 (1931): 727–723.

Сретеновић, Драгољуб

„Проблем здравих станова у Југословенској престоници“. *БОН* 7–8 (1933): 449–451.

Стефановић, Светолик

„Проблем станова у Београду“. *БОН* 16 (1929): 22–24.

Стојадиновић, Милослав

„Број кућа и домаћинства у Београду“. *БОН* 14 (1929): 39–41.

Томић-Милосављевић, Даница

„О изграђивању Београда“. *Савремена оштина* 12 (1927): 108–124.

Ђирић, Дарко

Градски номад: београдски записи фоторејортера Александра Аџе Симића.
Београд: МГБ, 2011.

Ш., М.

„Дунавски крај, најнездравије београдско предграђе, коме хитно треба помоћи“.
Политика, 17. мај 1936.

Оригиналан научни рад

Предато: 28. 9. 2012.

Прихваћено: 20. 1. 2014.